

ЗАМІТКИ

Як Азовське море стало Сурозьким

В історичній географії і картографії поширена думка, що Азовське море у Київській Русі називали Сурозьким. Щоб у цьому переконатися, достатньо подивитися на карти Київської Русі (та Східної Європи цього періоду) у навчальній та довідковій літературі¹. Проте дві обставини викликають подив. По-перше, в жодному давньоруському писемному джерелі до кінця XIII ст. немає згадок не лише про Сурозьке море, а й про Сурож (сучасний Судак) – місто, від назви якого, вочевидь, походить прикметникова форма «Сурозький»; першу, до того ж непряму, згадку про це місто знаходимо у літописній розповіді про смерть володимиро-волинського князя Володимира Васильковича: серед тих, хто його оплакував, були «соурожьць»². По-друге, виглядає нелогічним, що море називали на честь міста, яке стоїть на березі іншого моря (Чорного).

Спробу дати відповідь на запитання, яке стоїть у заголовку, почнемо з пошуку згадок Сурозького моря у джерелах. Виявляється, що гідронім «Сурозьке» зустрічається один-єдиний раз — у літописній повісті про вбивство тверського і великого владимирського князя Михаїла Ярославича в Орді (за В.А. Кучкіним, повість укладена у 1319–20, збереглася у складі кількох літописів XV–XVI ст., найдавнішим з яких є *Софійський Літопис старшого ізводу*)³. Згідно з повістю, «дошедшу же ему [Михаїлу] в Орду місяца сентябрия въ 6 день на усть рѣкы Дону, идеже течеть в море Сурожеское»⁴. На перший погляд, з цієї фрази однозначно випливає, що Сурозьке море — це Азовське. Адже немає сумнівів, в яке море вливається Дон. Саме так і вирішив М.М. Карамзин — імовірно, перший з дослідників, який ототожнив Сурозьке море з Азовським. Він переказав відповідне місце літопису так: «Михаил нашел [хана] Узбека на берегу моря Сурожского, или Азовского, при устье Дона»⁵. У примітках дослідник зазначив: «море Азовское [...] называлось в старину Сурожским, от города Сурожа или Судака»⁶. Цікаво, що Карамзин також першим з'ясував, що Сурож руських джерел XIV–XVI ст. і Судак у Криму — це одне й те ж місто⁷. Проте він не побачив нічого дивного у тому, що «Сурож окремо, Сурозьке море окремо». На цю суперечність звернув увагу молодший сучасник Карамзина П.І. Кьоппен, який, коментуючи відповідні місця в *Истории государства Российского*, дав таке пояснення:

*Если же это так [Сурож = Судак], то Азовское море весьма несвойственно, и только по ошибке могло быть названо Сурожским; но эта ошибка дело не новое, ибо и самые Арабские писатели не раз принимали Азовское море за одно с морем Черным, которое они также называли Сурдацким (Судацким)*⁸.

Отже, Кьоппен запропонував спосіб розв'язання суперечності: Сурозьке море – це назва Чорного моря, на березі якого стоїть Сурож; у середньовіччі Азовське море часто розглядали як частину Чорного; назва «Сурозьке» має паралелі в арабських географів XIII–XV ст., які називали Чорне море Судацьким⁹.

Ф.К. Брун в *Материалах для истории Сугдеи* теж звернув увагу на те, що «Сурож лежал не при Азовском море, но при Черном», а також висловив думку, що під гирлом Дону автор повісті про вбивство Михаїла Ярославича мав на увазі Керченську протоку: «наши летописцы, подобно столь многим другим авторам, древним и средневековым, восточным и западным, считали этот пролив [Керченский. — Д.В.] за одно из устьев Дона.

Виходячи з цього, Брун помилково припустив, що зустріч князя Михаїла з ханом Узбеком відбулася не в донських степах, а в Криму¹⁰.

Вочевидь, на думки Кьоппена і Бруна спирався Костянтин Вернер — автор статті «Судакская долина» в *Энциклопедическом словаре Брокгауза и Ефрона*, де читаємо: «Торговое значение Судака (Сугдеи) было так велико, что и само Черное море называлось у арабских писателей Сурдацким, а у нас – Сурожским»¹¹. Зазначимо, що стаття «Азовское море» у тому ж виданні, перераховуючи назви Азовського моря, про Сурозьке море мовчить¹², але згадує про нього у додатку до статті, де сказано: «русское древнее название – Сурожское море».

Обізнана з працями дослідників XIX ст. Є.Ч. Скржинська в одній з приміток до *Подорожі до Тани* Йосафата Барбаро прокоментувала назву «Сурозьке море»:

*Полагаем, что здесь могла быть ошибка летописца и дело обстоит так: хан Узбек, к которому приехал князь Михаил Ярославич, стоял при устье Дона, впадающего в Азовское море, а Сурожским морем в Москве называли Черное море – по Сурожу, расположенному на черноморском берегу Крыма*¹³.

Приблизно в той самий час, коли Скржинська коментувала Барбаро, йшла робота над статтями до *Советской исторической энциклопедии*, яка стверджує:

*Сурожское море, Судакское море — одно из назв. Черного м. (иногда вместе с Азовским м.) от г. Судак (Согдак, Солдайя, др.-рус. форма Сурож). Название Судакское м. (араб. — Бахр Судак) употребляется мусульм. географами XIV–XV вв. (ад-Димашки, Аннувайри и др.). В рус. ист. источниках С. м. впервые встречается под 1319*¹⁴.

(Зауважимо, що в останній фразі замість слова «впервые» слід було написати «единственный раз». На жаль, стаття в *СИЭ* анонімна.)

Як впливає з двох цитованих вище текстів (наукового коментаря до історичного джерела та енциклопедії), опублікованих 1971 р., у 1960-ті роки фахівці не були схильні беззастережно ототожнювати Сурозьке море з Азовським. Але

паралельно існувала і менш кваліфікована думка, представлена в 1-му і 2-му виданнях *Большой советской энциклопедии*, *Енциклопедії українознавства*, *Радянській енциклопедії історії України*, *Топонімічному словнику-довіднику Української РСР*: Суразьке море – це давньоруська назва Азовського моря¹⁵. У 1970-ті роки ця думка стає панівною, про що свідчить 25-й том 3-го видання *Большой Советской энциклопедии* (1976 р.). Стаття в *БСЭ* являє собою дещо скорочений і відредагований варіант статті з *СИЭ*:

*Суразьское море, Судакское море, одно из названий Азовского моря (иногда вместе с Чёрным) от г. Судак (Сугдея, Солдайя, древнерусская форма Суразь). Название Судакское море (араб. — Бахр-Судак) употреблялось мусульманскими географами XIV–XV вв. В русских исторических источниках С. м. впервые встречается под 1319*¹⁶.

Отже, в *БСЭ* у порівнянні з *СИЭ* Азовське море помінялося роллю з Чорним і вийшло на перший план. У пізніших довідкових виданнях згадка про Чорне море взагалі зникає. Прикладами є *Енциклопедія історія України*, яка у статті «Азовське море» безапеляційно твердить, що слов'яни називали його Суразьким¹⁷, та *Большая российская энциклопедия*, згідно з якою Суразьке море — це давньоруська назва Азовського моря¹⁸.

Чому ж у літературі стала переважати думка про тотожність Суразького і Азовського морів? Здається, що серед причин цього була стійка історико-картографічна традиція, яку можна простежити майже з часів Карамзіна (який, нагадаємо, першим поставив знак рівняння між цими морями). Вже у 1829 р., через три роки після смерті історіографа, була опублікована перша частина *Атласа исторического, хронологического и географического Российского государства, составленного на основании истории Карамзина Иваном Ахметовым*. На восьми картах цього видання, присвяченим подіям VII — середини X ст., Азовське море позначено як Суразьке (цікаво, що з 2-ї половини X ст. Азовське море позначено вже своїм «справжнім» ім'ям)¹⁹. Завдяки наступникам і послідовникам Ахметова виник стереотип «Суразьке море = Азовське море», який продовжує панувати на сторінках історичних атласів до нашого часу²⁰.

Підсумуємо. 1. Немає свідчень, що у Київській Русі вживали назву «Суразьке море». 2. Суразьким морем у XIV ст. називали, скоріш за все, Чорне море або Чорне море разом з Азовським. 3. «Суразьке море», імовірно, є калькою з арабської назви «Бахр Судак»/«Судакське море».

1 Див., наприклад: *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. Т. 2. К., 1995 (репринтне відтворення видання 1949). Карта «Київська держава в X–XI ст.» на с. 413; *Советская историческая энциклопедия*. Т. 7. М., 1965. Карти до статті «Киевская Русь» (с. 219–220); *Радянська енциклопедія історії України*. Т. 2. К., 1970. Карта «Київська Русь» (вклейка на с. 361); *Україна. Історичний атлас. 6–7 клас*. К.: Мапа, 1998, 10–12, 14–17; *Атлас з історії України. 7 клас*. К.: ПІТ, 2002, 6–10; *Tartarica: История татар и народов Евразии. Республика Татарстан вчера*

- и сегодня. Атлас. Казань, М., СПб., 2005. Карты «Хазарский каганат. IX век» (с. 188–189); «Степи Евразии. XI век» (с. 202–203); Карты «Степи Евразии. XII век» (с. 209–209); «Миграции населения на Руси. Конец X — начало XIII века» (с. 220–221), «Кочевой и оседлый мир Восточной Европы. VIII — середина XI века» (с. 236–237); *Энциклопедія історії України*. Т. 4. К., 2007. Карты до статті «Київська Русь» (с. 232, 235, 237, 241); *Національний атлас України*. К., 2008. Карты «Східні слов'яни та їхні сусіди доби утворення Київської Русі за літописними даними (VIII–X ст.)» (с. 62) і «Київська Русь X–XIII ст.» (с. 63).
- 2 ПСРЛ2: 920. Ми не враховуємо згадку Сурожа у «Слові о полку Ігоревім» — твори з сумнівного автентичністю.
 - 3 Кучкин В.А. *Повести о Михаиле Тверском (Историко-текстологическое исследование)*. М., 1974. Текст *Повісті* зберігся в таких літописах (в статтях 6826 або 6827 р.): *Софійському I* (ПСРЛ 6, 1: 383); *Новгородському IV* (ПСРЛ 4, 2: 475); *Типографському* (ПСРЛ 24: 109); *Московському летописному зводі* кінця XV ст. (ПСРЛ 25: 162); *Вологодсько-Пермському* (ПСРЛ 27: 101); *Никоновському* (ПСРЛ 10: 182); *Воскресенському* (ПСРЛ 7 192) літописах; *Тверському збірнику* (ПСРЛ 15: 412); *Львовському* літописі (ПСРЛ 20: 175). За сучасною хронологією Михайла стратили 22 листопада 1318 р. Зазначимо, що вже наприкінці XIV ст. руські джерела починають використовувати назву «Азовское (Озачьское) море», зафіксовану під 1389 р. в *Хождении Пимена в Царьград* (воно ж *Хождение Игнатия Смолянина*) (Прокофьев Н.И. Хождение Игнатия Смольнянина. Археографическое вступление и текст. *Литература Древней Руси: Сборник научных статей*. Вып. 2. М., 1978, 136–145)
 - 4 ПСРЛ 6, 1: 383.
 - 5 Карамзин Н.М. *История государства Российского*. Кн. I. Т. IV. М., 1988 (репринтное воспроизведение издания 1842–1844 гг.), 113.
 - 6 Карамзин Н.М. *История государства Российского*. Кн. II, прим. 32 к т. V. М., 1989, 13.
 - 7 Карамзин Н.М. *История государства Российского*. Кн. II, прим. 133 к т. V, 49.
 - 8 Кеппен П.И. Список укрепления и другим военным пунктам, находившимся в полуденной части Крыма, по обе стороны гор, между Феодосией и Севастополем. *Крымский сборник. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических*. СПб., 1837, 101, 119–122
 - 9 Найранішу згадкою гідроніма «Судашьке море» («море Судака»), імовірно, містить праця Ібн Саїда ал-Маґрібі *Книга поширення Землі у довжину і ширину*, створена у 1270–80-ті роки (Коновалова І.Г. *Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв.* М., 2009, 30, 58). Про назви Чорного та Азовського морів у арабських географів XIII–XV ст. див.: D.M. Dunlop, “Baḥr Buntus,” *Encyclopédie de L'Islam*. vol. 1 (Leyden, Paris, 1960), 955; D.M. Dunlop, “Baḥr Māūtis,” *Encyclopédie de L'Islam*, vol. 1, 962; Коновалова І.Г. *Восточная Европа в сочинениях арабских географов*, 58, 86.
 - 10 Брун Ф. Матеріали для історії Сугден. Брун Ф. *Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852–1877 г.)*. Ч. II. Одесса, 1880, 132. Брун не помітив, що згідно з літописною повістю, від гирла Дону ханська ставка рухалася на Кавказ. Смерть Михайла сталася «за рѣкою Теркомъ на рецѣ на Сѣньце подъ городомъ Тетяковымъ, минувшѣ всѣ горы высокіе Ясьскыє и Черкасскыє, близъ Ворот Желѣзныхъ» (ПСРЛ 6, 1: 389). За В.Кучкіним, цей маршрут пов'язаний з тим, що Узбек восени 1318 р. йшов у похід на Арран у Закавказзі (Кучкин В.А. *Повести о Михаиле Тверском*, 231)
 - 11 К.В. [К.А.Вернер]. Судакская долина. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. 31-а. СПб., 1901, 902.
 - 12 Азовское море. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. I. СПб., 1890, 234–235.
 - 13 *Барбаро и Контарини о России*. Вступ. стаття, підготовка тексту, переклад і коментарій Е.Ч. Скржинской. Л., 1971, 164 (прим. 17).
 - 14 Сурожское море. *Советская историческая энциклопедия*. Т. 13. М., 1971, 965.
 - 15 Шокальський Ю., Баранський Н. Азовське море. *Большая советская энциклопедия*. Т. 1. М., 1929, 726; Азовське море. *Большая советская энциклопедия*. 2-е изд. Т. 1. М., 1949, 532; Озівське море. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина*. Т. 5. Львів, 1996 (репринтне відтворення видання 1966), 1833; Сурозьке море. *Радянська енциклопедія історії України*. Т. 4. К., 1972, 235; Янко М.Т. *Топонімічний словник-довідник Української РСР*. К., 1973, 13 (стаття «Азовське море»).
 - 16 Сурожское море. *Большая советская энциклопедия*. Т. 25. М., 1976, 260–261.
 - 17 Маркова О.С. Азовське море. *Енциклопедія історії України*. Т. 1. К., 2003, 47.
 - 18 Заклинский Г.В., Лимонов А.Ф. Азовское море. *Большая российская энциклопедия*. Т. 1. М., 2005, 297.

- 19 Ахметов Иван. *Атлас исторический, хронологический и географический Российского государства, составленный на основании истории Карамзина Иваном Ахметовым*. Ч. 1. СПб., 1829 (карти на аркушах 15–22, оригінальна пагінація відсутня).
- 20 Див., наприклад: Павлицев Николай. *Исторический атлас России*. Варшава, 1845 (карта «Восточная Европа в половине IX века»); Добряков А. *Учебный атлас по русской истории для средних и низших заведений*. СПб., 1879 (Карта 1. Карта Восточной Европы в половине IX века. Карта Руси в удельное время (1054–1240); *Учебный атлас по русской истории*. Сост. и ред. Е.Замысловский. 3-е изд. СПб., 1887 (1. Карта Восточной и Средней Европы, 862–1054; 2. Карта Русской земли с половины XI в. до половины XIII в. (1240 г.); 3. Карта Русской земли в XIV в. и в первой половине XV в.); Торнау Н.Н. *Учебный атлас по русской истории*. 2-е изд. СПб., 1900 (Карта 1. «Восточная Европа около 862 г.»; Карта 4. «Русь в удельное время, 1054–1240 гг.»); Кудряшов К.В. *Русский исторический атлас*. М., Л., 1928 (Карти «Русские племена и торговые пути IX–X вв.» і «Русские области и торговые пути XI–XIII вв.»).

Дмитро Вортман

«Не хочу розути робичича»

Постать кийського князя Володимира Святославича виписана у літописних джерелах контрастними барвами. Йому, народженому у язичництві, уготовано бути на початку свого життєвого шляху великим грішником, а після хрещення — стати таким же великим праведником.

Витворюючи образ Володимира-язичника, *Повість временних літ* наділяє його рисами ненаситного женолюбця й ідолопоклонника. Цикл цих переказів відкривається, вміщеною у *ПВЛ* під 980 р. оповіддю про сватання Володимира Святославича до полоцької княжни Рогнідь (Рогніди). Володимир відправив своїх посланців до тамтешнього князя Рогволода з пропозицією пошлюбити його доньку:

посла ко Рогъволоду Полотъску ꙗко . хочю поати тѣчерь твою собѣ женѣ . внѣ же ре^ѣ тѣчери своєи . хочєши ли за Володимера . шно же ре^ѣ . не хочю розути робичича . но ꙗрополка хочю [...] Володимеръ же собра вои многи . Варлаги . и Словѣни . Чюдь и Кривичи . и поиде на Рогъволода . в се же время [хотаху] Рогънѣдь вести за ꙗрополка . и приде Володимеръ на Полотескъ . и оуби Рогъволода . и сѣна его два . и дѣчерь его поа женѣ¹

Цей літописний сюжет, як доводив О.О. Шахматов, є пізнішою вставкою, запозиченою із новгородського літописання². У більш цілісній і розширеній формі полоцький епізод зберігся у літописній статті 1128 р.:

Володимеру сущю Новѣгородѣ . дѣтску сущю . еше и погану . и бѣ оу него [оуи его] Добрына . воєвода и храборъ и нараденъ мужь . "сѣ посла к Роговолоду . и проси оу него дщере [его] за Володимера . внѣ же ре^ѣ дщери своєи . хошеши ли за Володимера . шна же ре^ѣ не хочю розути робичича . но ꙗрополка хочю [...] слышавше же Володи-